

Андрэй Зінкевіч
Вена

Беларуская і польская мовы ў акупацыі (1939–1945)

Малавядомай старонкай моўнай гісторыі беларусаў і палякаў дагэтуль застаецца перыяд Другой сусветнай вайны, калі два народы жылі ва ўмовах акупацыі. Якая моўная палітыка праводзілася ўладамі ў гэты час? Як змяніўся статус польскай і беларускай моў паміж 1939 і 1945 гадамі? Як узаемадзейнічалі і канкуравалі паміж сабой мовы-суседкі ў рэаліях новай улады?

Асабліва цікава разгледзець тыя рэгіёны, дзе беларусы і палякі традыцыйна жылі побач і іх мовы знаходзіліся ў прамой канкурэнцыі паміж сабой: Заходнюю Беларусь і Усходнюю Польшчу. Але і іншыя тэрыторыі, дзе беларусы або палякі складалі нацыянальную меншасць, нельга пакінуць па-за ўвагай: асэнсаваныя Рэйхам польскія раёны, усходнюю частку Беларусі, Літву і Латвію. Пры гэтым трэба ўлічваць тое, што, па-першае, Заходняя Беларусь перажыла з 1939 па 1944 гг. дзве змены ўлады (савецкую і нямецкую)¹; па-другое, у час нямецкай акупацыі тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел акупаваных тэрыторый не толькі часам моцна адрозніваўся ад даваеннага падзелу, але і ў кожнай акупацыйнай зоне была прадугледжана свая моўная палітыка.

Уяўляецца мэтазгодным разгледзець моўную палітыку ў дачыненні да беларускай і польскай моў на наступных акупаваных тэрыторыях:

1. Заходняя Беларусь, верасень 1939 – чэрвень 1941 (савецкая зона акупацыі);
2. Генеральны камісарыят Беларутэнія (Generalbezirk Weißruthenien), чэрвень 1941 – ліпень 1944;
3. Усходняя Беларусь, 1941–1944 (зона адказнасці Вермахта);
4. Тэрыторыі Польшчы, якія былі ўключаны ў Рэйх: Вартэлянд (Wartheland), Данцыг-Заходняя Прусія (Danzig-Westpreußen) і Усходняя Прусія з Беластоцкай акругай (Ostpreußen + Bezirk Bialystok), верасень 1939 – люты 1945;
5. Генеральнае губернатарства з Галіцыяй (Generalgouvernement + Distrikt Galizien), кастрычнік 1939 – студзень 1945;

¹ Калі не ўлічваць, зразумела, вяртання савецкай улады ў 1944 г.

Зразумела, што ў межах невялікага артыкула немагчыма дэталёва апісаць моўную палітыку на працягу некалькіх гадоў на такой вялікай тэрыторыі. Таму мэтай працы было акрэсліць агульныя тэндэнцыі моўнай акупацыйнай палітыкі ў дачыненні да беларускай і польскай моў на падставе даследаванняў і дакументаў з архіваў Нямецчыны, Польшчы, Беларусі (у большай частцы неапублікаваных).

Беларусізацыя як сродак дэпаланізацыі: Заходняя Беларусь (верасень 1939 – чэрвень 1941)

Як вядома, пасля далучэння ў верасні 1939 г. Заходняй Беларусі да Савецкага Саюза, на гэтай тэрыторыі была абвешчана палітыка беларусізацыі. Зразумела, што палітыка пашырэння сферы ўжытку беларускай мовы і вылучэнне на ключавыя пасады беларусаў мела на мэце не столькі развіццё беларускасці, колькі дэпаланізацыю былых „крэсаў усходніх“ і фарміраванне пачуцця еднасці з Савецкай Беларуссю. Ужо ў снежні 1939 г. у пастанове ЦК ВКП(б)¹ былі агучаны адзіныя патрабаванні да школьнай адукацыі, дзе апроч іншага планавалася асабліва падтрымка беларускай мовы. На практыцы гэта азначала, што вялікая частка польскіх школ стала трансфармавацца ў беларускія², а таксама рускія і габрэйскія. Але катастрофічны недахоп не проста кваліфікаваных настаўнікаў, а такіх, якія хаця б ведалі беларускую мову, абумовіў тое, што большая частка „беларускамоўных“ заняткаў праводзілася па-польску, па-руску ці на „трэсянцы“³. Праблему не вырашыла і запрашэнне настаўнікаў з усходу Беларусі, вялікая частка якіх ці наогул не ведала беларускай мовы, ці ведала яе вельмі слаба. Гэта было прызнана пазней (у студзені 1941 г.) у пастанове ЦК КП(б)Б⁴, дзе гаварылася пра праблему няведання беларускай мовы ў беларускай школе і планавалася правесці рэвізію моўнай кампетэнцыі настаўнікаў. Адыграла сваю ролю і адсутнасць падручнікаў на беларускай мове (што азначала выкарыстанне рускамоўных кніг), а таксама пераарыентацыя вялікай колькасці насельніцтва на афіцыйную мову новай метраполіі – рускую.

Такім чынам, непадрыхтаванасць савецкіх уладаў да паўнаўладнальнай беларусізацыі прывяла да таго, што інтэнсіўная дэпаланізацыя суправаджалася, так бы мовіць, моўным вакуумам у галіне адукацыі і афіцыйных сфераў ужытку беларускай мовы. З-за няведання літаратурнай беларускай мовы настаўнікі і адказныя асобы спрабавалі гэты

¹ А.М. Вабішчэвіч, *Праблемы нацыянальна-культурнага жыцця заходніх абласцей БССР у 1939–1941 гг.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne“ 2000, № 13, с. 118.

² 74,4% беларускіх і 17,5% польскіх школ па стану на верасень 1940 г.: С. Яцкевіч, *Адукацыя нацыянальных меншасцей на Беларусі ў 1920–1990 гг.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne“ 1998, № 10, с. 73.

³ A. Brakel, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944*, Paderborn 2009, s. 70–73.

⁴ Пастанова ЦК КП(б)Б ад 24–25 студзеня 1941 г. „Аб вывучэнні беларускай мовы ў ВУНУ, тэхнікумах і школах БССР“. Гл.: А.М. Вабішчэвіч, *Праблемы...*, с. 126.

моўны вакуум кампенсаваць рускай, польскай, або, у лепшым выпадку, размоўнымі варыянтамі беларускай мовы, у тым ліку, змешанымі. Такі пераходны этап на шматмоўнай тэрыторыі пасля гвалтоўнай змены ўлады падаецца, тым не менш, натуральным. Цікава, што падобная моўная палітыка ў 1939–1941 г. праводзілася і ў фінскай частцы Карэліі, захопленай савецкімі войскамі ў час г. зв. халоднай вайны. Там таксама быў абвешчаны прыярытэт мясцовай мовы – фінізацыя, якая была абсалютна не падрыхтаваная савецкімі ўладамі і сутыкнулася з непераадольнай праблемай адукаваных нацыянальных кадраў. Яшчэ большае падабенства паміж гэтымі дзвюма моўнымі сітуацыямі можна ўбачыць, калі разгледзець далейшае развіццё падзей.

**Беларусізацыя як сродак дэпаланізацыі, дэрусіфікацыі і
дэсаветызацыі: Генеральны камісарыят Беларутэнія
(чэрвень 1941 – ліпень 1944)**

Як гэта ні дзіўна выглядае, але можна сказаць, што цывільная нямецкая адміністрацыя пад кіраўніцтвам Вільгельма Кубэ працягвала савецкую моўную палітыку ў Заходняй Беларусі – беларусізацыю і дэпаланізацыю. Палітычнае крэда кіраўніка Генеральнага камісарыята Беларусі В. Кубэ адносна моўнай і нацыянальнай палітыкі можна ўбачыць у яго артыкуле, прысвечаным угодкам цывільнай адміністрацыі ў акупаванай Беларусі: „Палітычна захад і поўнач тэрыторыі Генеральнай акругі належалі Польскай Рэспубліцы. Але на гэтых абшарах пераважалі, без сумневу, беларусы. <...> Калі рэлігійнае і царкоўнае жыццё прачнулася ад застою, выкліканага бальшавіцкім тэрорам, выявілася, што шмат людзей належыць да Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. <...> І тут таксама, у галіне культу, істотны лозунг «Беларусы – не рускія!». <...> Тое, што для нас беларусы ўяўляюць сабой *дзяржаўны народ* – гэта натуральна. Таму беларускай мове аддаецца і будзе аддавацца безумоўная перавага ва ўсіх школах краю, як мове выкладання і камунікацыі. І руская, і польская нацыянальныя меншасці павінны падпарадкавацца гэтаму разумнаму прынцыпу”¹.

Галоўным прынцыпам нацыянальнай, а значыць і моўнай акупацыйнай палітыкі Рэйха на Усходзе была максімальная дыферэнцыяцыя народаў па моўных, этнічных і іншых прыкметах. Як у Польшчы, так пазней і ў савецкіх акупаваных раёнах асабліва ўвага надавалася вылучэнню як мага большай колькасці народаў, нацыянальных меншасцяў, каб супрацьпаставіць іх самым шматлікім нацыям: польскай і рускай ды тым самым паслабіць іх. У дачыненні да нацыянальных рэспублік былога Савецкага Саюза і менавіта да Беларусі, беларусізацыя павінна была таксама адыграць істотную ролю ў дэсаветызацыі менталітэту беларусаў праз разрыў з інтэрнацыяналісцкай ідэалогіяй.

¹ В. Кубэ, *Год нямецкай цывільнай адміністрацыі*, „Голас вёскі“ 1942, № 31(38), с. 1. (Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 371, спр. 49, л. 15).

У першыя месяцы нямецкай акупацыі Заходняй Беларусі палякі занялі большасць найважнейшых пасадаў у акупацыйнай адміністрацыі. Тлумачыцца гэта традыцыйнымі антысавецкімі настроямі палякаў; больш высокім, як правіла, адукацыйным узроўнем польскага насельніцтва, вопытам працы ў адміністрацыйных структурах даваеннай Польшчы. Але ўжо з верасня 1941 г., калі ўлада ў Заходняй і Цэнтральнай Беларусі ў асноўным была перададзена цывільным акупацыйным структурам, палякі і польская мова мэтанакіравана выціскаліся з акупацыйнай адміністрацыі. Натуральна, што немцы бачылі ў грамадскай актыўнасці палякаў, у распаўсюджванні польскай мовы глебу для ідэі ўзнаўлення самастойнай Польшчы. Вельмі часта палякаў замянялі беларусамі-эмігрантамі з Рэйха або з Польшчы¹.

У канцы 1941 г. моўная палітыка стала больш жорсткай у дачыненні да польскай мовы. Калі спачатку ў якасці асноўных моў прававодства, кантактаў паміж службамі і пры зваротах грамадзянаў выкарыстоўвалася польская і нямецкая мовы, то пасля верасня 1941 г. з'явілася пастанова цывільнай адміністрацыі, згодна з якой трэба было карыстацца толькі нямецкай ці беларускай. Польская знікала як мова друку, камунальных надпісаў, адукацыі і нават як мова Каталіцкай царквы. За выкарыстанне польскай мовы ў афіцыйных установах (напрыклад, пры разглядзе скаргі і г. д.) прадугледжваўся штраф у памеры 50 марак².

Слабое веданне беларускай мовы ці падмена яе руска-польскім змешаным варыянтам нямецкай ўлады спрабавалі кампенсавать арганізацыяй курсаў беларускай мовы для мясцовых жыхароў, якія працавалі ў цывільнай адміністрацыі.

У Заходняй Беларусі, нягледзячы на антыпольскую пазіцыю нямецкіх уладаў і актыўную працу прыхільнікаў беларускага нацыянальнага руху, моўная сітуацыя мянялася павольна: польская мова заставалася істотным камунікацыйным сродкам не толькі паміж палякамі, але і была часта своеасаблівай *лінгва франка* ў камунікацыі паміж рознымі групамі мясцовага насельніцтва³.

Што тычыцца моўнага заканадаўства ў Генеральным камісарыяце, то яно вызначалася двума асноўнымі дакументамі. Па-першае, як адміністрацыйная адзінка Рэйхскамісарыята Остланд, Генеральны камісарыят Беларутэння кіраваўся пастановай цывільнай адміністрацыі Остланда ад 18 жніўня 1941 г. „Парадак прыняцця кіравання Рэйхскамісарыятам Остланд“: „Афіцыйная мова [Amtssprache] Рэйхскамісарыята Остланд – нямецкая. У кожным Генеральным камісарыяце дапускаецца [zugelassen] мясцовая мова, мова краіны [Landessprache]”⁴.

¹ A. Brakel, *Unter Rotem Stern...*, Paderborn 2009, s. 123.

² *Ibidem*, s. 130–131.

³ *Ibidem*, s. 134–135.

⁴ P. Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin. Bonn, 1950, s. 175; O. Bräutigam, Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*, Tübingen 1954, s. 15.

Па-другое, з самага пачатку акупацыі Беларусі ў Берліне¹ пачаў распрацоўвацца закон аб мовах для Беларусі, які быў дасланы для разгляду ў Генеральны камісарыят у Мінск ужо пасля смерці В. Кубэ: „Перад усім, неабходна падтрымка беларускай мовы, каб і тут палітыка адпавядала выразнаму вылучэнню беларусаў сярод іншых народаў. Беларуская мова, такім чынам, <...> павінна абазначацца як мова краіны (landeseigene) або, яшчэ лепш, <...> як тутэйшая, спрадвечная (einheimliche) мова. Акрамя тутэйшай беларускай мовы, у якасці г. зв. моў меншасцяў разглядаюцца польская, руская, татарская мовы”².

Трэба сказаць, што адказныя за распрацоўку моўнай палітыкі чыноўнікі з Міністэрства па акупаваных усходніх тэрыторыях някепска ведалі моўную сітуацыю ў Беларусі і часта згадвалі польскую і рускую меншасці, у дачыненні да якіх прапанавалася палітыка частковай моўнай падтрымкі пры захаванні безумоўнага прыярытэту беларускай мовы, што дазваляла захаваць агульную лінію на размежаванне народаў на акупаваных тэрыторыях: „Пры разглядзе пытання моў меншасцяў трэба зыходзіць з таго, што спробам некаторых народаў асіміляваць меншасці праз мову неабходна даць адпор. Трэба ўлічваць, што падобнага тыпу імкненні з’яўяцца і ў беларусаў, пасля таго, як яны атрымаюць палітычную падтрымку нямецкай улады. Аднак варта адрозніваць выпадкі, калі гаворка ідзе аб вяртанні разбуранага беларускага ідэнтытэту. Супраць гэтага не трэба нічога рабіць, але і быць напaгaтoвe, каб польскія элементы не прынялі такой кан’юнктуры для атрымання палітычных перавагаў. Моўнае рэгуляванне, такім чынам, павінна ўяўляць сабой палітычна справядлівае і прыдатнае для нямецкай улады балансаванне. Крокі насустрач у адносінах да польскай і рускай моў не павінны азначаць палітычную падтрымку гэтых народаў, а, наадварот, спрыяць размежаванню народаў паміж сабой”³.

Далей у дакуменце ідзе гаворка пра тое, што нямецкая мова магла б выконваць ролю мовы міжнацыянальных зносін паміж прадстаўнікамі розных этнасаў у Беларусі, і гэта прадухіліла б экспансію польскай і рускай моў: „Ад распаўсюджвання беларускай мовы ў школах з іншымі мовамі навучання, перш за ўсё ў рускіх школах, зараз варта адмовіцца. Больш за ўсё я жадаў бы, каб не толькі ў беларускіх, але таксама і ў польскіх, рускіх, татарскіх <...> вывучалі нямецкую мову, каб у камунікацыі паміж народамі <...> беларуская мова не выціскалася б польскай ці, яшчэ меней, рускай мовай”⁴.

Пасля забойства В. Кубэ і прызначэння Курта фон Готберга выконваць абавязкі гаўляйтара Беларусі моўная палітыка ў Генеральнай акрузе стала выключна прагматычнай і была арыентаваная на выкарыстоўванне рускай мовы ў якасці агульнай мовы зносін, а варыянт

¹ У Міністэрстве па акупаваных усходніх тэрыторыях.

² Bundesarchiv Berlin, дакумент R 6-173, *Моўнае рэгуляванне ў ГК Беларусь*, с. 56.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

моўнага рэгулявання, згодна з якім беларуская мова абвяшчалася дзяржаўнай і прыярытэтнай мовы Беларусі, быў адхілены К. Готбергам і адпраўлены назад у Берлін на дапрацоўку: „Па ўказанні канцылярыі спадара гаўляйтара адсылаю Вам назад копію пастановы аб моўным урэгуляванні ў ГК Беларусь і звяртаю Вашу ўвагу на тое, што выконваючы абавязкі Генеральнага камісара Беларусі – <...> фон Готберг на нарадзе кіраўнікоў галоўных аддзелаў 22.11.43 зрабіў заключэнне, што беларуская мова не была б зразумелая шырокім масам насельніцтва, у адrozenне ад рускай мовы, і з гэтым трэба лічыцца. Я прашу прыняць да ведама гэтую заўвагу <...> пры паўторным разглядзе праекта пастановы...”¹.

Улічваючы вялікую колькасць палякаў, што жылі на ўсход ад Польшчы, міністр па ўсходніх акупаваных тэрыторыях Альфрэд Розэнберг выдаў у канцы 1942 г. пастанову аб абыходжанні з палякамі на абшарах былога СССР. Непасрэдна моўнае пытанне ў пастанове закраналася ў трох пунктах: па-першае, польская адукацыя абмяжоўвалася 4-класнай школай; па-другое, міністр выступіў супраць раўнапраўя польскай мовы з украінскай, беларускай і літоўскай²; па-трэцяе, быў спынены выпуск усёй польскай прэсы (акрамя „Goniec Codzienny” ў Вільні). Дыскрымінацыйную для палякаў сутнасць гэтай пастановы асабліва добра бачна, калі параўнаць наклады прэсы для мясцовых жыхароў, якая выдавалася акупацыйнымі ўладамі ў былых рэспубліках Савецкага Саюза. Для ўсходніх тэрыторый у маі 1942 года выдавалася 130 газет на 8 нацыянальных мовах: 14 эстонскіх, 21 латышская, 11 літоўскіх, 1 польская, 6 беларускіх (пазней 11), 60 украінскіх, 16 рускіх, 1 татарская (агульны наклад больш за 2 мільёны асобнікаў)³.

Калі гаварыць пра ўласнамоўныя інавацыі, якія змагла рэалізаваць акупацыйная ўлада за тры гады, то гэта, па-першае, замена кірылічнага алфавіта лацінкай⁴; па-другое, арыентацыя на нерусіфікаваную граматыку і лексіку; па-трэцяе, беларусізацыя Праваслаўнай царквы.

Калі падсумаваць асноўныя тэндэнцыі акупацыйнай моўнай палітыкі ў Генеральным камісарыяце Беларусь, то трэба сказаць, што, па-першае, вялікую ролю тут адыграў персанальны фактар: В. Кубэ і К. фон Готберг праводзілі дзве розныя лініі ў дачыненні да моў на тэрыторыі Генеральнага камісарыята – адпаведна, беларусізацыю і палітыку захавання статус-кво. Па-другое, у перыяд кіравання В. Кубэ вызначальнай была ідэя іерархіі моў, дзе беларуская займала месца класічнай адзінай афіцыйнай мовы, а польская разам з іншымі – мовы

¹ Bundesarchiv Berlin, дакумент R 6-173, *Моўнае рэгуляванне ў ГК Беларусь*, с. 76.

² С. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Köln 1988, s. 175.

³ H.-D. Handrack, *Das Reichskommissariat Ostland. Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung 1941–1944*, München 1981, s. 197.

⁴ Як вядома, хутка кірылічны алфавіт быў вернуты з прагматычных прычын, а лацінку планавалася ўвесці пазней.

Калі працягнуць параўнанне згаданай вышэй карэльскай сітуацыі з сітуацыяй у Заходняй Беларусі, то ізноў тут назіраецца нечаканы паралелізм: фіны, калі ў 1941 г. адваявалі „сваю“ Карэлію назад, а таксама захапілі большую частку Савецкай Карэліі, па сутнасці працягнулі моўную палітыку Саветаў – фінізацыю.

Стратэгічныя мэты Рэйха ў заходняй і паўночнай частках даваеннай Польшчы прадугледжвалі велізарную моўную перабудову гэтых тэрыторый: нямецчанне “падыходзячай” часткі насельніцтва і тапонімаў; моўная асіміляцыя пераселеных сюды фольксдойчэ (большасць з якіх або зусім не валодала нямецкай мовай, або вельмі слаба яе ведала), перавод адукацыі на нямецкую мову выкладання, пазбаўленне польскай мовы большасці яе ранейшых функцый і кардынальнае зніжэнне яе статуса (за ёй павінна была застацца толькі камунікатыўная функцыя для польскага насельніцтва), пабудова моўнай дыферэнцыяцыі паміж польскім і нямецкім насельніцтвам. Апошні пункт звязаны з праблемай выкладання нямецкай мовы мясцоваму польскаму насельніцтву. З аднаго боку, ідэалагічная забарона на змешванне народаў і асабліва германскага з неарыйскімі этнасамі прывяла да забароны выкладаць нямецкую мову палякам, а з іншага боку, неабходнасць прафесійных кантактаў палякаў і немцаў выклікала з’яўленне дзіўных дырэктыў па вырашэнню гэтай супярэчнасці. У пастанове кіраўніка Вартэлянда ад 23.02.1943 г. гаварылася: „У польскіх школах нямецкая мова выкладаецца роўна ў такой ступені, <...> каб польская працоўная моладзь, якая нам неабходная для выканання ваенных і аднаўленчых задач, магла паразумецца на нямецкай мове: гэта азначае, што вывучаецца нямецкая лексіка, але граматычна правільна гаварыць у іх неабходнасці няма”¹.

¹ Выдана ў G. Hansen, *Schulpolitik als Volkstumspolitik*. Münster-New York 1994, s. 84.

часу прыводзіла да таго, што многія кіраўнікі прадпрыемстваў стваралі свае правілы, якія тычыліся ўжывання моў. Некаторыя нават штрафавалі за выкарыстанне польскай мовы на працы. Такія выпадкі выклікалі з'яўленне інфармацыйнага ліста ўладаў Вартэлянда па пытанні ўжывання палякамі польскай мовы: „У камунікаванні паміж сабой, на вуліцы і г. д. паляк можа гаварыць па-польску, колькі ён хоча. У нас няма цікавасці ў тым, каб прымусяць яго гаварыць па-нямецку. Таму гэта няслушна, што ёсць такія прадпрыемствы, дзе накладаецца штраф, калі палякі гавораць па-польску“¹.

Цікава, што адносіны акупацыйных уладаў да вывучэння нямецкай мовы нацыянальнымі меншасцямі былі значна больш пазітыўныя: для прыняцця ў нямецкую школу дастаткова было паказаць дакумент прыналежнасці да нацменшасці (горцаў, украінскай, беларускай і г. д.). Рабілася гэта, каб „пазбегнуць таго, што дзеці польскага паходжання гэтым шляхам *пратоцацца* [sic!] у нямецкія школы <...> Для гэтых дзяцей будуць створаны асобныя школы, у якіх яны па скарачанай праграме будуць вывучаць асноўныя паняцці нямецкай мовы і ліку“².

Беларусаў у заходніх раёнах Польшчы, якія лічыліся пасля 1939 г. часткай Рэйха, хутчэй за ўсё, было няшмат. Але можна знайсці некаторыя звесткі пра адносіны мясцовых уладаў да беларускай мовы ў кантэксце нацыянальнай палітыкі на гэтай акупаванай тэрыторыі. Звяртае на сябе ўвагу, перш за ўсё, гісторыя стварэння беларускага класа ў пачатковай школе Лодзі (Litzmannstadt)³. З гэтай просьбай у ліпені 1943 г. „Беларуская самапомач“ звярнулася ў школьныя ўстановы Лодзі: „Рускія і ўкраінцы ўжо маюць такія класы і з іх дапамогай хутка авалодваюць нямецкай мовай і культурай; без беларускай школы беларускія дзеці часта падпадаюць пад непажаданы польскі ўплыў; у рускія і ўкраінскія класы беларускія дзеці не могуць быць пасланы, бо не разумеюць гэтых моў і былі б выхаваны ў такім выпадку ў чужынскім для іх духу“⁴.

Гэты ліст быў высланы кіраўніку акругі на вырашэнне з наступнай заўвагай: „Я падтрымліваю тую пазіцыю, што да беларускай меншасці можна ставіцца так, як да рускай і ўкраінскай, і задаволіць іх просьбу. Мова і культура ў рускіх, украінцаў і беларусаў розныя, таму мне здаецца, што заява Беларускага камітэта пра навучанне іх дзяцей у асобных класах мае рацыю“⁵.

¹ *Ibidem*.

² Ліст Аддзела выхавання і народнай асветы Вартэлянда Рэйхміністрау навукі, выхавання і народнай асветы ад 14.11.1941. *Ibidem*, s. 210.

³ Лодзь на пачатку акупацыі належала да Генерал-губернатарства, але потым была далучана да Рэйхсгау Вартэлянд – заходняй Польшчы, якая была анексаваная Рэйхам.

⁴ *Ibidem*, s. 223.

⁵ *Ibidem*, s. 222.

Улады Беласточчыны, якая таксама фармальна належала да Рэйха ў якасці адміністрацыйнай адзінкі Усходняй Прусіі, адзначае Чэслаў Мадайчык¹, была больш антыпольская, чым на іншых польскіх тэрыторыях, якія былі анексаваныя Рэйхам. Так, напрыклад, тут наогул не былі адкрыты польскія школы. У іншых анексаваных Рэйхам польскіх раёнах школ з польскай мовай навучання не было да сярэдзіны 1942 г. У лепшым выпадку палякі маглі наведваць школы для палякаў з нямецкай мовай навучання, якія прадугледжвалі вывучэнне толькі асноў нямецкай мовы². Праграма польскай школы прадугледжвала 7 гадзін польскай мовы з першага па чацвёрты клас і 6 гадзін з чацвёртага па сёмы клас³.

Яшчэ адно пытанне, звязанае з моўнай палітыкай ў акупацыі, – выкладанне ўсходнеславянскіх моў у школах Рэйха. Гаворка тут ідзе не пра беларускую, рускую або ўкраінскую мовы ў школах адпаведных нацыянальных меншасцяў, а пра выкладанне гэтых моў як замежных у нямецкіх школах анексаванай часткі Польшчы. Пазіцыя адказных асоб у кіраўніцтве Рэйха наконт гэтага пытання была выказана ў ліставанні паміж намеснікам дырэктара па вучэбнай частцы Гандлёвай школы Данцыга Куртам Аберметам (Kurt Abermeth) і канцэлярыяй А. Розэнберга, міністра па акупаваных усходніх тэрыторыях. К. Абермет, які сам доўгія гады займаўся выкладаннем рускай мовы, 25 верасня 1942 г. напісаў ліст на імя міністра з просьбай выказаць сваю пазіцыю па выкладанні рускай і ўкраінскай моў у Рэйху: “Я хацеў бы Вас спытаць, ці лічыце Вы мэтазгодным вывучэнне рускай мовы і ці не думаеце Вы, што акрамя рускай мовы было б апраўдана вывучаць украінскую і іншыя мовы «рускіх» тэрыторый”⁴.

Адказ 31 кастрычніка 1942 г. быў пасланы не толькі К. Абермету, але і міністру па навучы, выхаванню і адукацыі Рэйха для азнаямлення: „Вывучэнне ўкраінскай, беларускай і рускай моў я лічу мэтазгодным (і неабходным, а таксама ў інтарэсах нямецкага народа)”⁵ і вітаю Вашы намаганні ў гэтым кірунку”⁶.

Нельга не заўважыць, што міністр па акупаваных усходніх тэрыторыях зрабіў акцэнт на ўкраінскай і беларускай мовах, паставіўшы рускую мову на апошнюю пазіцыю ў пералічэнні, што адпавядала акупацыйнай палітыцы размежавання народаў усходнеславянскай прасторы і вылучэнню ўкраінцаў і беларусаў з “рускага” (= савецкага) ідэнтытэту.

Такім чынам, на анексаваных тэрыторыях Польшчы за польскай мовай была пакінутая толькі функцыя камунікацыі палякаў паміж

¹ C. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik...*, Köln 1988, s. 146.

² G. Hansen, *Schulpolitik...*, s. 226–227.

³ *Ibidem*, s. 397.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 652, спр. 1, л. 7.

⁵ Слова, дадзеныя ў дужках, былі пазней закрэсленыя ў дакуменце.

⁶ *Ibidem*, л. 6.

сабой. Польская мова выконвала таксама ролю сродку дыферэнцыяцыі польскага і няпольскага насельніцтва. Беларуская мова, нягледзячы на нешматлікасць насельніцтва з беларускім ідэнтытэтам на захадзе і поўначы Польшчы, мела статус мовы прывілеяванай меншасці з усім спектрам функцый – як мова адукацыі, прэсы, культуры і г. д.

Генерал-губернатарства: рэзервацыя польскай мовы (кастрычнік 1939 – студзень 1945)

Генерал-губернатарства лічылася немцамі месцам для “непажаданных” элементаў з анексаваных раёнаў Польшчы, рэзервуарам працоўнай сілы на бліжэйшы час. Аб гэтым у сваім *Дзённіку* некалькі разоў выказваўся і сам Генерал-губернатар Г. Франк: „Трэба зыходзіць з таго, што зараз Генерал-губернатарства з’яўляецца месцам пражывання (Heimstätte) польскага народа“¹. <...> „Гэта <...> свайго роду рэзервацыя (для палякаў)”².

Моўная дыферэнцыяцыя палякаў і немцаў у Генерал-губернатарстве была закладзена ўжо ў адной з першых пастановаў Ганса Франка ад 31 кастрычніка 1939 г. У ёй гаварылася, што нямецкія дзеці павінны вучыцца толькі ў нямецкіх школах у нямецкіх настаўнікаў, а польскія – толькі ў польскіх³. Тым самым быў выказаны ясны намер не дапускаць германізацыі палякаў. У адрозненне ад анексаваных польскіх раёнаў, у Генерал-губернатарстве польская мова была “квазіафіцыйнай” мовай і была дазволена ў некаторых сферах улады і грамадскага жыцця. Тым не менш, яе культурная і іншыя функцыі былі мінімальнымі. Эўгеніюш Круль пісаў, што рэшткі польскай культуры былі зведзены адміністрацыйна-палітычнымі метадамі на мяжу дазволенага існавання⁴.

Непасрэдна ўжыванне моў ва ўладных структурах Генерал-губернатарства вызначалі два параграфы ў “Пастанове аб стварэнні адміністрацыі ў акупаваных польскіх раёнах” ад 26 кастрычніка 1939 г.: Параграф 9: “Афіцыйнай мовай у Генерал-губернатарстве з’яўляецца нямецкая мова, дапускаецца таксама і польская мова” Параграф 10: „Распараджэнні публікуюцца ў «Verordnungsblatt für das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete» на нямецкай і польскай мовах. Вызначальным для разумення з’яўляецца нямецкі тэкст”⁵.

Нямецкія ўлады, як ужо было згадана, з расавых меркаванняў не віталі вывучэння палякамі нямецкай мовы, што, на іх думку, магло б сцерці межы паміж нямецкім і польскім насельніцтвам Генерал-губернатарства. У рэчышчы такой палітыкі моўнай дыферэнцыяцыі для

¹ H. Frank, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen* (запіс ад 01.03.1940), Stuttgart 1975, s. 126.

² *Ibidem* (запіс ад 02.03.1940), s. 128.

³ *Verordnungsblatt für die besetzten polnischen Gebiete*, 1939, № 3, Krakau 1939, с. 18–19.

⁴ E.C. Król, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni (1939–1945)*, Warszawa 1979, s. 105.

⁵ *Verordnungsblatt für die besetzten polnischen Gebiete*, № 1, Krakau 1939, s. 4.

камунікацыі паміж нямецкімі ўладамі і польскамоўным насельніцтвам планавалася, што з цягам часу чыноўнікі, якія мелі непасрэдны кантакт з польскім насельніцтвам, будуць ведаць польскую мову. Для гэтага пачалі адкрывацца курсы польскай мовы для нямецкіх служачых. Напрыклад, для цэнтральнага апарата Генерал-губернатарства ўжо з ліпеня 1940 г. працавалі курсы польскай мовы, на якіх выкладаў былы супрацоўнік Кракаўскага ўніверсітэта германіст Адам Клячкоўскі¹.

Вельмі істотным фактарам моўнай палітыкі ў Генерал-губернатарстве было заканадаўства ў адносінах да нацыянальных меншасцяў. З самага пачатку акупацыі новыя ўлады прынялі за аснову польскі закон ад 31.07.1924 г., які рэгуляваў правы нацыянальных меншасцяў у даваеннай Польшчы. Згодна з ім, у школах Генерал-губернатарства, дзе русінскае, беларускае ці літоўскае насельніцтва складала больш за 25% жыхароў, заняткі маглі праводзіцца на роднай мове меншасці².

Пасля далучэння Галіцыі да Генерал-губернатарства з'явілася пастанова Г. Франка, кіраўніка гэтай „вобласці дзяржаўных інтарэсаў Нямецчыны”, ад 1 жніўня 1941 г.: Параграф 4: „Афіцыйнай мовай у акрузе Галіцыя з'яўляецца нямецкая мова, дапускаецца таксама ўкраінская і польская мовы”. Параграф 5: „Распараджэнні і іншыя заканадаўчыя акты выдаюцца на нямецкай, украінскай і польскай мовах”³.

Ужо ў лютым-траўні 1941 г. пасля прызнання беларусаў нацыянальнай меншасцю Аддзел навукі і адукацыі Генерал-губернатарства даў дазвол на адкрыццё школ з беларускай мовай навучання. У першую чаргу гэта тычылася Варшаўскага рэгіёну, дзе па інфармацыі СД жыло больш за 10 000 беларусаў⁴. Як і ў анексаваных раёнах Польшчы, беларускую меншасць можна лічыць прывілеяванай меншасцю. Яна была, зразумела, не такой уплывовай, як украінская, але часам, напрыклад, у пытанні вывучэння нямецкай мовы мела больш правоў, чым тытульная нацыя Генерал-губернатарства.

Зона адказнасці ваеннай адміністрацыі: «status quo ante bellum» (чэрвень 1941 – ліпень 1944)

Не трэба забывацца на тое, што палова даваеннай Беларусі, на ўсход ад Мінска і Слуцка, увесь час вайны заставалася зонай адказнасці Вермахта. Гэта азначае, што цывільнае жыццё на ўсходзе Беларусі ўладкоўвалі вайсковыя тылавыя структуры. У тым ліку яны вызначалі моўную і адукацыйную палітыку. Тылавыя структуры Вермахта праяўлялі пэўную самастойнасць у арганізацыі жыцця мясцовага насельніцтва ў зоне сваёй адказнасці. Самым яскравым прыкладам несумяшчаль-

¹ G. Hansen, *Schulpolitik...*, s. 90.

² *Ibidem*, s. 98–99.

³ *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*, № 67, Krakau 1941, s. 443.

⁴ G. Hansen, *Schulpolitik...*, s. 370–371.

насці вайсковых інтарэсаў і ідэалагічных устаноў з Берліна з'яўляецца канфлікт па пытанні выкладання нямецкай мовы мясцоваму насельніцтву ў Беларусі і Украіне. Агульная пазіцыя кіраўніцтва Рэйха была наступнай: на ўсходніх акупаваных тэрыторыях нямецкая мова не выкладаецца або выкладаецца ў мінімальным аб'ёме (выключэнне – прыбалтыйскія краіны). Гітлер лічыў, што: „абсалютна дастаткова, калі нямецкае насельніцтва, напрыклад, украінцы, будуць трохі чытаць і пісаць па-нямецку”¹.

Але Вермахт імкнуўся як мага хутчэй узнавіць працу школ і выкладаць там нямецкую мову мясцовым жыхарам, каб наладзіць з імі супрацоўніцтва, камунікацыю і забяспечыць тым самым спакойную абстаноўку ў сваім тыле. О. Бройцігам, адказны чыноўнік па сувязях Міністэрства па акупаваных тэрыторыях з Вярхоўным камандаваннем сухапутных войскаў, пісаў: “Я абмяркоўваў пытанне адукацыі ў Штабе сухапутных войскаў у Адзеле ваеннага кіравання, і там выказаліся за як мага больш хуткае ўзнаўленне школьных заняткаў. Войска з меркаванняў бяспекі зацікаўлена ў тым, каб дзеці школьнага ўзросту пайшлі з вуліцы; некаторыя з іх выконваюць даручэнні партызанаў, усе больш і больш дзіцяюць і крадуць”².

Па дадзеных Д. Шольтэна³, у зоне адказнасці Вермахта нямецкая мова выкладалася ў школах 4 гадзіны на тыдзень. Але гэта выклікала непаразуменне з боку цывільных уладаў Беларусі і Украіны, а таксама Берліна. У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захавалася некалькі дакументаў, якія сведчаць пра канфлікт Вермахта і Міністэрства па акупаваных усходніх тэрыторыях у пытанні, ці трэба выкладаць нямецкую мову мясцовым жыхарам. Першы дакумент – гэта ліст Рэйхскамісара Украіны ў Берлін ад 09.11.1942 г., дзе гаворыцца: „па ініцыятыве нямецкай ваеннай адміністрацыі на падкантрольных ёй тэрыторыях у школах уведзены заняткі па нямецкай мове. Гэта не стасуецца з палітычнай лініяй, якая вызначана міністэрствам. <...> Каб у далейшым, калі гэтыя тэрыторыі прайдуць у цывільнае кіраванне, не давалася ўводзіць новыя правілы, якія супярэчаць сённяшняй палітыцы Вермахта, прашу абавязаць адказныя вайсковыя ўстановы прытрымлівацца адпаведнай палітычнай лініі ў гэтым пытанні”⁴.

Ліст у адказ ад 25.11.1942 г. выказвае падтрымку пазіцыі Рэйхскамісара і адзначае, што вывучэнне нямецкай мовы ў школе неметазгоднае, але ў прафесійнай адукацыі магчыма засваенне асноў прафесійнай камунікацыі на нямецкай мове. Заняткаў па нямецкай літаратуры і культуры не прадугледжана⁵.

¹ Прыведзена ў D. Scholten, *Sprachverbreitungspolitik des nationalsozialistischen Deutschlands*. Frankfurt am Main–New York 2000, s. 294.

² O. Bräutigam, *So hat es sich zugetragen...*, Würzburg 1968, s. 427.

³ D. Scholten, *Sprachverbreitungspolitik...*, s. 330–331.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 652, спр. 1, л. 147.

⁵ *Ibidem*, л. 148–149.

Яшчэ адно разыходжанне паміж моўнай палітыкай у зоне адказнасці цывільнай і ваеннай адміністрацыі – падыход да мовы выкладання і афіцыйнай камунікацыі. Як у Беларусі, так і ва Украіне цывільныя адміністрацыі прытрымліваліся палітыкі лабіравання мовы тытульнай нацыі, адпаведна, беларускай і ўкраінскай. Але ваенныя ўлады кіраваліся, у асноўным, прагматычнымі меркаваннямі і арыентаваліся на тую мову, на якой размаўляла большасць насельніцтва ў дадзеным рэгіёне. Такім чынам, на ўсходзе Беларусі і Украіны мясцовыя службы часта карысталіся рускай мовай; але, калі таго патрабавала моўная сітуацыя, – таксама беларускай і ўкраінскай¹. Канкрэтнай інфармацыі пра функцыянаванне польскай мовы на ўсходзе Беларусі нам не трапілася.

Беларуская і польская мовы ў Латвіі і Літве: другое дыханне (чэрвень 1941 – ліпень 1944)

Як адзначае Ганс-Дытэр Хандрак, ужо ў першы год акупацыі Латвіі там быў амаль адноўлены ўзровень беларускай адукацыі, які быў у дваццатыя-трыццатыя гады – па-беларуску вучылася больш за 2500 вучняў².

У справаздачы акупацыйнай адміністрацыі Латвіі за жнівень-кастрычнік 1942 г. у раздзеле “Школы для нацыянальных меншасцяў” гаворыцца: “У Латвіі неабходная ясная пазіцыя наконт вялікіх нацыянальных груп (рускіх і беларусаў), бо наспела пытанне, ці створым мы, адкрыўшы вышэйшыя школы для меншасцей, адносна моцны слой насельніцтва з добрай адукацыяй для працы ў Беларусі і іншых краінах на ўсходзе, або трэба арганізаваць для іх пэўныя прафесійныя школы для падрыхтоўкі спецыялістаў і рамеснікаў”³.

Палякі і беларусы маглі, як і ўсе асноўныя меншасці ў Літве, адкрыць польскую або беларускую школу, калі ў раёне пражывала не менш за 30 польскіх ці адпаведна беларускіх дзяцей. Літоўская мова ў такіх школах вывучалася, пачынаючы з другога класа, а таксама некаторыя прадметы вывучаліся выключна па-літоўску (напрыклад, краіназнаўства, гісторыя і г. д.)⁴. У Вільні склалася такая сітуацыя, што мясцовая ўлада была катэгарычна супраць польскамоўнай адукацыі большай за некалькі класаў школы, і нягледзячы на тое, што нямецкая адміністрацыя імкнулася зраўняць правы на адукацыю ўсіх нацменшасцяў у Літве, ёй да канца вайны так і не ўдалося пераадолець антыпольскі настрой мясцовага самакіравання⁵.

У пастанове “Выкарыстанне моў у Остландзе” (студзень 1942 г.) звярталася асаблівая ўвага на статус польскай мовы ў Літве: з аднаго

¹ D. Scholten, *Sprachverbreitungspolitik...*, *ibidem*.

² Hans-Dieter Handrack, *Das Reichskommissariat...*, s. 179.

³ *Справаздача за жнівень-кастрычнік 1942 г.*, Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, фонд 652, справа 1, л. 191–192.

⁴ *Літоўскі закон аб пачатковых школах*, *Ibidem*, л. 55–65.

⁵ *Ibidem*, л. 180.

боку, нямецкая ўлада бачыла ў ёй інвазійны патэнцыял, а з іншага, – перасцерагала супраць пераходу польскага насельніцтва на літоўскую мову: “У Літве трэба звяртаць увагу на тое, каб літоўская мова абавязкова мела перавагу перад іншымі мовамі, асабліва польскай, але не трэба дапускаць літуанізацыі польскага насельніцтва. <...> Перад усім царква не можа прымушаць літоўскае насельніцтва карыстацца польскай мовай”¹.

У Латвіі, дзе польскае насельніцтва было значна меншае, чым у Літве, у вышэйазначанай пастанове згадана толькі небяспека асіміляцыі польскай меншасці: “Неабходна пазбягаць таго, каб польская частка насельніцтва ў сённяшняй Генеральнай акрузе Латвія была асіміляваная праз латышскую мову”².

Што тычыцца моўна-культурнай канкурэнцыі беларусаў і палякаў у балтыйскіх краінах, то звяртаюць на сябе ўвагу рэпартажы мясцовых карэспандэнтаў для беларускай прэсы, дзе палякі прадстаўлены ворагамі беларускай справы (далей на мове арыгінала): “Палякі ўсё яшчэ спрабуюць правакаваць беларусаў: польскія беларуседы ўсё яшчэ нічому не наўчыліся і пастарому вядуць змаганьне з беларускім рухам і беларусамі ў Латвіі. Ня маючы сілы фізічна напасці на беларускіх дзеячаў, што яны былі спрабавалі ў пераходны час, яны зараз узяліся за стары выпрабаваны спосаб даносаў і правакацый”³. “«Польскія шаптуны» зразумела дужа не задаволены ажыўленьнем сярод беларускага грамадства ў Краслаўцы і спрабуюць пашыраць розныя палохаючыя чуткі і пагрозы, але беларусы ўжо навучыліся не зьвяртаць на гэтых разбурывацьшчыкаў беларускае справы ніякае ўвагі. Лічба вучняў беларускае школы штодня павялічваецца, і многія з тых, што яшчэ колькі год назад “ня ведалі” хто яны такія, – зараз сьмела і радастна становяцца ў беларускія шэрагі”⁴.

Калі коратка падсумаваць гэты кароткі агляд акупацыйнай моўнай палітыкі ў дачыненні да беларускай і польскай моў, трэба адзначыць, што беларуская і польская мовы трактаваліся ў нацысцкай ідэалогіі парознаму, што абумовіла паўсюдную падтрымку беларускай мовы і амаль паўсюдны ціск на польскую мову. Польская мова ўспрымалася, як мова адвечнага ворага-суседа, мова шматмільённага народа-суперніка, які займае “жыццёвую прастору” немцаў. Каб паслабіць гэты народ, трэба вылучыць у ім як мага больш нацыянальных меншасцяў і лабіраваць іх нацыянальную адметнасць; выключыць магчымасць анямечвання палякаў; пазбавіць польскую мову, якая аб’ядноўвае ўсіх палякаў, самых істотных культурных функцый і трактаваць яе толькі як сродак размежавання з іншымі этнасамі.

¹ Bundesarchiv Berlin, дакумент R 6-173, с. 13.

² *Ibidem*.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 371, спр. 116, л. 74.

⁴ *Ibidem*, л. 75.

Беларуская мова ў Польшчы, разам з украінскай, рускай, русінскай і іншымі традыцыйнымі мовамі польскай дзяржавы, разглядалася як раз у якасці процівагі “польскасці”, а, значыць, падтрымлівалася акупанцыйнымі ўладамі і мела больш прэферэнцый, чым польская. Беларуская мова ў Генеральным камісарыяце Беларусь бачылася акупантам таксама процівагай руска-савецкаму імперыялізму, а нацыянальная палітыка В. Кубэ заклала грунт для фарміравання нацыянальна-арыентаванай беларускай культуры, дружалюбнай да нацыянал-сацыялізму. Гэтыя фактары абумовілі падтрымку беларускай мовы як адзінай афіцыйнай мовы Генеральнага камісарыята, абмежаванне ўплыву польскай мовы і зніжэнне яе статусу на Беларусі.

Andrei Zinkevich

Belarusian and Polish Languages During the Occupation

A b s t r a c t

The article deals with the language policy of the occupation authorities towards the Belarusian and Polish languages during the Second World War. The regions where the Belarusian and Polish population resided are considered: Western Belarus, the General Commissariat of Belarus, Western Poland, the General Government and some others. An analysis of archival sources suggests that differing policies were applied to the Belarusian and Polish languages during the occupation: while the Belarusian language was supported both as a state language and as a language of a national minority, the Polish language was subjected to a policy of oppression in the entire occupied area.